REVENDICAREA DREPTURILOR SOCIAL-ECONOMICE ÎN CONTEXTUL JURISPRUDENȚEI CONSTITUȚIONALE

CLAIMING SOCIAL AND ECONOMIC RIGHTS IN THE CONTEXT OF CONSTITUTIONAL JURISPRUDENCE

CZU : 342.72/.73:347.995

Summary

Social-economic rights are an indicator of the possibilities of the person, but also of the state, to produce and distribute goods necessary for human existence. These rights result from the social nature of man, and from the solidarity of the membres of society. Claiming these constitutional rights is a process, which includes both the actual request, and the action of the state authorities on these request. In addition to citizens, the state authorities are involved in the respective process, including the courts, Constitutional Court. Constitutional Court applies various methods and techniques in the activity of interpreting the Constitution and resolving the exceptions of unconstitutionality, which become more and more numerous after the Court alloved the court to adress him directly. The interpretations of the constitutionality control court have an esential role in disseminating the constitutional values in all branches of law for the protection of human rihts.

Key-words: *Social-economic rights, Constitutional Jurisprudence, Interpretations compatible with the Constitution.*

Supremația Constituției este ridicată la rang de principiu constituțional, consfințit de art. 7 al Constituției „Constituția Republicii Moldova este Legea ei Supremă. Nici o lege şi nici un alt act juridic care contravine prevederilor Constituției nu are putere juridică".

Dreptul constituțional, deşi considerat pe bună dreptate ramură fundamentală a dreptului, până relativ nu demult, nu prea era solicitat ca izvor al jurisprudenței. Motivul neevident este ascuns în faptul, că neavând sancțiuni respective, crea impresia (falsă) că nici nu era o adevărată ramură a dreptului. Dar nerespectarea normelor constituționale trebuie să atragă aceleași consecințe

juridice ca și nerespectarea normelor legislative sau contractuale, inclusiv atunci când este vorba despre încălcarea drepturilor persoanelor.

Drepturile social-economice sunt un indicator al posibilităților individului în domeniul producerii și repartizării bunurulor materiale, menite să asigure satisfacerea intereselor ecnomice și a celor spirituale, dar aceste posibilități ale individului trebuie să fie sprijinite de către stat. În democrațiile consolidate aceste drepturi nu țin doar de obligațiunea statului de a oferi persoanelor anumite facilități materiale și culturale, alături de ele sunt consacrate drepturi care să asigure omului posibilitatea de a întreprinde eforturi personale pentru a avea acces sau a dobândi aceste bunuri, adică este vorba despre o atitudine plină de respect pentru demnitatea omului, pentru inițiativa lui creatoare. Desigur, în realizarea drepturilor social-economice (numite de unii autori socio-economice, Carta Socială Europeană le numește sociale, căci nu cuprinde dreptul la proprietate și cele culturale, sau așa cum este formula Pactului Internațional pentru drepturile economice, sociale și culturale din 1966) importantă este politica economică a statului, dacă ea este liberală, neoliberală sau social orientată.

La aceste drepturi sunt atribuite mai multe drepturi, spre exemplu : dreptul la muncă și cele ce rezultă de aici – dreptul la libertatea muncii, la soluționarea conflictelor de muncă, inclusiv apelând la grevă, dreptul la odihnă, dreptul la sănătate, la asistență socială, dreptul la proprietate, dreptul la învățătură și enumerarea nu este exhaustivă, ci doar exemplificativă.

Carta Socială europeană (ratificată de Republica Moldova în 2001) prevede următoarele drepturi sociale: libertatea muncii, condiții echitabile de muncă, dreptul la egalitate de șanse și de tratament în materie de angajare și de profesie fără discriminare în funcție de sex, dreptul la securitatea și igiena muncii, dreptul la demnitate în muncă, salarizare echitabilă, dreptul de a se asocia în organizații naționale sau internaționale pentru protecția intereselor sociale și economice, dreptul la negociere colectivă acordat atât lucrătorilor, cât și patronilor, protecția mamelor, copiilor și tinerilor, dreptul la mijloace de orientare și formare profesională, dreptul la sănătate, la securitate socială, la servicii sociale calificate, protecția persoanelor cu dizabilități și protecția familiei, dreptul persoanelor vârstnice la protecției socială, dreptul lucrătorilor la propriile creanțe în caz de insolvabilitatea patronului lor, dreptul lucrătorilor de a fi consultați în cadrul întreprinderii, de a participa la determinarea și ameliorarea condițiilor de muncă din cadrul întreprinderii [1].

În doctrina rusă, autorul E. Lukașeova a definit într-un mod general aceste drepturi ca fiind drepturile ce îi asigură omului libertatea de a nu fi dominat de

frică și nevoie [2]. Aceste drepturi antrenează obligațiunea statului de a asigura un minimum de condiții, în prezența cărora persoana poate supraviețui în societate. În ultima perioadă se pune accentul nu doar pe supraviețuire, ci pe posibilitatea unei vieți decente, în sensul susținerii și dezvoltării demnității umane.

Tocmai acest rol al statului ce se poate implica activ în relațiile de producere și repartizare a bunurilor materiale, limitând inițiativa privată, a fost motivul pentru care uneori drepturile social-economice au fost privite ca incompatibile cu democrația. Dar pe bună dreptate, autorul R. Papaian menționa că acestea nu numai că sunt compatibile, dar sunt de fapt elemente ale democrației, în sensul că drepturile și libertățile : cuvântului, a convingerilor politice și religioase reprezintă componenta spirituală a democrației, iar drepturile social-economice – componenta materială. Ascetismul creștin nu este chemarea la sărăcie, ci îndemnul la eliberarea de dependența oarbă de bunuri materiale. Apostolul Pavel prin fraza: „Totul imi este permis, dar nimic nu trebuie să mă posede" a arătat că a da celor nevoiași nu este limitarea libertății proprietarului, dar garanția libertății lui de dependența materială, transformarea proprietarului din prizonierul proprietății în stăpânul ei adevărat [3].

Drepturile social-economice au premise puternice în istoria îndepărtată a omenirii, ele derivă din natura socială a oamenilor, căci, așa cum menționa autorul francez Leon Duguit, oamenii au legături de solidaritate socială și statul trebuie să adopte legi și să susțină această solidaritate.

Căutând originea drepturilor sociale și economice, putem observa că în Occident introducerea drepturilor economice în ordinea juridică s-a produs în temei pe cale pretoriană. Dacă judecătorul se limitează la a recunoaște drepturile preexistente, această acțiune îmbracă un caracter declarativ. Dar judecătorul poate avea și un rol constituitiv, dacă crează toate piesele și le dă o existență juridică prin voința sa printr-un proces original care poate trancede sfera dreptului legislat. În sistemul socialist, dimpotrivă, caracterul declarativ din legislație a fost urmat în principal, de o atitudine jurisprudențială declarativă.

Din punct de vedere istoric, al timpului în care au fost consacrate, drepturile omului se împart în 3 generații: prima generație, cele mai vechi sunt drepturile personale, civile și politice, care au fost recunoscute legislativ pe continentul european începând cu Marea Revoluție Franceză, iar pe cel american - în timpul războiului de independență. Drepturile de generația a doua le înglobează pe cele social-economice, care au fost consfințite juridic în secolul XX sub influența noilor realități, generate de industrializarea masivă, creșterea impunătoare a muncii salariate și a revendicărilor salariaților, ideile socialiste. În statele europene aceste

drepturi au fost recunoscute după cele civile şi politice, iar în URSS – primele au fost consacrate cele social-economice.

Statele socialiste insistau asupra drepturilor social-economice, iar cele occidentale – asupra priorităţii drepturilor civile, ca fundamente pentru democraţie şi libertate, iar în URSS, în general în statele socialiste, protecţia şi promovarea drepturilor erau puse în seama organelor politice şi nu jurisdicţionale. Dar între aceste drepturi există o legătură indisolubilă, ele unele fără altele nu pot fiinţa. Între prima şi a doua generaţie de drepturi există o legătură de esenţă: în absenţa unora dintre ele nu se pot exercita nici celelalte, ca spre exemplu, fără drept la educaţie nu poate fi vorba despre libertatea de exprimare şi libertatea conştiinţei sau fără drept la locuinţă nu poate fi drept la viaţă privată.

Drepturile de generaţia a treia sunt cele mai recente şi ele se referă la dreptul la pace, la dezvoltare, la un mediu de viaţă sănătos (cu remarca că acest drept este prezent atât la nivel naţional, cât şi internaţional).

Există o opinie pe larg răspândită despre caracterul diferit al drepturilor din prima şi a doua generaţie, se susţine că primele se pot garanta indiferent de nivelul de prosperitate economică a statului. Altă opinie (ce se bazează în temei pe experienţa chineză) indică nivelul socio-economic ca reper determinant al propagării treptate a reformelor economice, prin neacceptarea integrală a modelului neoliberal de dezvoltare a economiei, construirea unui socialism cu specific chinez, în care fără a renunţa la ideile socialiste se pune baza unei economii puternice, iar în această strategie drepturile omului ocupă locul al doilea [4].

Aceste opinii trebuie modificate în sensul stabilirii unei legături indisolubile între drepturile de prima şi a doua generaţie. Având în vedere că scopul statului este de a asigura o viaţă demnă şi dezvoltarea liberă fiecărei persoane de sub jurisdicţia sa, protecţia demnităţii este imposibilă fără garantarea cel puţin a minimului de drepturi social-economice ca omul să nu fie perceput fiind mai puţin important, să nu fie uzurpată aprecierea socială a individului, cauzându-i suferinţe morale.

Drepturile social-economice, datorită specificului său, nu sunt caracteristice tuturor persoanelor, deci, este afectat caracterul lor universal, titularii acestor drepturi în mod normal sunt persoanele adulte – în marea lor majoritate este vorba despre lucrătorii salariaţi. Autorul L.A.Gordon consideră că aceştia alcătuiesc în mod obişnuit undeva 60-70 % din populaţie (exceptând elitele manageriale, culturale, politice) [5]. S-ar putea replica acestei poziţii faptul că unele drepturi social-economice vizează toate persoanele, nu numai lucrătorii

salariați (de exemplu - dreptul la învățătură, la asistență socială).

Drepturile social-economice, ca drepturi de generația a doua, impun statului obligații pozitive, în sensul obligației de a crea condiții pentru a asigura aceste drepturi, particularitățile lor se manifestă în unitatea conținutului material, orientarea socială pe baza principiului dreptății, necesitatea concretizării lor în legislație. Se deosebesc de celelalte drepturi prin faptul că poziția statului este una activă, el trebuie să ia măsuri. În condiții economice grele acestea rămân a fi declarative, dar aceasta nu justifică sacrificarea libertății. În statele în tranziție spre statul de drept (cum este și cazul Republicii Moldova) s-a acceptat și trecerea la economia de piață de model liberal, dar momentan acest proces este doar în derulare, de aceea este necesară remarca privind înfăptuirea unei treceri treptate la economia de piață pe măsură ce se vor acumula resurse financiare etc. Și apoi, ținând cont de trecutul nostru socialist, economia de piață trebuie să fie social orientată.

Renumitul autor american, John Rawls, atenționa în această ordine de idei că și o criza de asigurare cu bunuri nu este motiv suficient pentru a slăbi respectarea libertății tuturor, inclusiv dacă ar exista toate motivele de a crede că supraviețuirea poate fi asigurată cu prețul instaurării unei tiranii provizorii [6].

T. A. Alexeeva a interpretat această frază a lui Rawls în sensul: Libertatea nu poate fi garantată până societatea nu va avea un anumit nivel de democrație și prosperitate. Dacă nu-i garantată inviolabiliatea vieții, a proprietății, justiție echitabilă nu se poate dezvolta dinamic nici economia. Bunurile produse de societate nu vor servi tuturor, dacă puterea nu va fi controlată de popor, aceasta (puterea) îl va manipula [7]. Situația respectivă ne arată încă o dată că drepturile social-economice se dezvoltă pe baza celor politice și civile.

Drepturile sociale favorizează dezvoltarea vieții materiale, economice și sociale. Drepturile economice și sociale prezintă caractere foarte diversificate, heterogene. Prin esență sunt multiple și originale, în virtutea naturii lor, a obiectului, conținutului, funcției sale. Drepturile social-economice după conținutiul lor juridic nu sunt aceleași, unele sunt de acțiune imediată, altele acționează prin intermediul legilor speciale, ale căror prevederi dau expresie dispozițiilor constituționale. Dar fie că acționează direct sau indirect, ele se sprijină pe reguli care au ca finalitate protecția unor valori sociale și economice și prin aceasta dau posibilitatea satisfacerii necesităților vitale ale persoanei, de a fi liber de teamă și sărăcie. Volumul și gradul de realizare depind de nivelul economiei, resurse financiare. În acest context poate fi amintită situația financiară grea care se crease în Republica Moldova în anii 1994-1997, când aveau loc întârzieri masive în plata

pensiilor și salariilor și pentru remedierea acesteia Președintele Republicii a emis la 22 ianuarie 1997 un Decret prin care obliga Guvernul să elaboreze și să prezinte Parlamentului un program de măsuri care să prevadă plata pensiilor și salariilor restante în termen de 15 luni. Guvernul la 3 februarie 1997 a emis o hotărâre ce prevedea achitarea până la 1 iulie 1997 a restanțelor la salarii pentru anul 1996 și a restanțelor la pensii pentru anul 1996 până la 1 mai 1998. Fiind atacate în fața Curții Constituționale aceste acte sub motivul că încălcă drepturile social-economice ale cetățenilor, Curtea Constituțională a respins aceste argumente, arătând că drepturile social-economice au fost încălcate anterior acelor acte ale Președintelui și Guvernului, care, dimpotrivă, au avut menirea de a restabili aceste drepturi având în vedere posibilitățile statului [8]. Este de menționat faptul că din cei 6 judecători ai Curții Constituționale doi au avut alte opinii, redactând fiecare câte o opinie separată, anexată la Hotărârea Curții, în care au insistat pe faptul că trebuie respectate drepturile sociale ale cetățenilor Republicii Moldova, dar nu au ținut cont de situația concretă și anume că în fapt ele fusese deja încălcate, iar situația financiară a statului nu permitea înlăturarea imediată a acelor încălcări, ci doar pe parcursul unui anumit interval de timp.

Autorul Gheorghe Mihai considera că drepturile subiective sociale se referă la nevoi izvorâte din organizarea societății moderne, ale unui anumit tip de om, nu a omului generic, ceea ce pare că le deosebește de drepturile fundamentale clasice, impresie, scria Gh. Mihai, greșită, căci și acestea pot să îndeplinească finalități sociale. [9]

Printre drepturile creanțe susceptibile de a antrena o reparare dacă nu sunt respectate pot fi: dreptul la muncă și libertatea muncii, la securitatea lucrătorilor, dreptul la sănătate - acestea sunt drepturi sociale, deci la încălcarea lor se angajează răspunderea, trebuie să răspundă cei ce le-au încălcat - angajatorii, sindicatele, statul.

Printre drepturile economice trebuie menționat în primul rând dreptul de proprietate. Atribuirea dreptului de proprietate la acest grup de drepturi trebuie pus în legătură cu cele două forme de proprietate și de recunoașterea funcției sociale a proprietății, realizarea căreia pune în sarcina statului un șir de obligațiuni.

Dreptul de proprietate nu este un drept absolut, ci unul ce poate implica limitări. Este necesar un just echilibru între exigențele interesului general al comunității și imperativele apărării drepturilor fundamentale ale individului. Natura constituțională a dreptului de proprietate se exprimă în drept de expropriere, naționalizare, preemțiune care sunt limite ale dreptului de proprietate

prin proceduri de drept public.

Ideea de a proteja proprietatea privată de spolieri impuse de puterea publică, dar și de a garanta interesul general contra egoismului și cupidității particularilor este foarte veche. Ea a condus la formularea conceptului exproprierii, dar cu respectarea a 2 imperative: de a fi despăgubit proprietarul și motivul să fie utilitatea publică.

S-a deosebit între dreptul la proprietate și dreptul de proprietate**,** căci primul este absolut, recunoscut tuturor oamenilor, cum menționa Robespierre, că prima lege socială este aceea de a garanta tuturor membrilor societății mijloace de existență, tot ceea ce este indispensabil pentru a conserva viața este proprietatea comună a societății întregi, iar excedentul este proprietatea privată. Robespierre arăta că dreptul de proprietate este dreptul persoanei de a se bucura și dispune de acea parte a bunurilor ce îi este garantată prin lege, dar acest drept este limitat de obligațiunea de a nu încălca drepturile altuia, de a nu prejudicia siguranța și libertatea altuia, în caz contrar posesiunea este imorală și lilicită [10]. Astfel se urma calea lui J. Locke care înțelegea proprietatea în sens larg: ca drept de proprietate al omului asupra vieții sale și drept de proprietate asupra bunurilor, ce-i permiteau existența sa, libertatea ce i-o oferea dreptul de proprietate.

Drept de proprietate, la asigurare socială și la munca concomitent sunt drepturi și garanții, se concretizează în acte normative speciale și urmăresc scopuri general-sociale.

Disproporție vădită între interesul general și cel privat poate duce la instabilitate politică, poate perturba dezvoltarea statului pe calea progresului și umanismului, democrației. În legătură cu dreptul de proprietate s-a pus întrebarea, dacă este un drept fundamental sau de rangul doi? Trebuie arătat că nu este corect formulată întrebarea, căci un drept fundamental nu înseamnă drept absolut. Un drept fundamental este de prim rang și totodată comportă limite. Alături de proprietatea privată este și o proprietate socială ce are incidență asupra vieții națiunii.

În numele interesului public s-au adoptat legi ce au limitat dreptul de folosință a bunului de către proprietar. Servituțile administrative ce grevează imobile în interes general nu încalcă dreptul de proprietate, dacă aduce doar o jenă suportabilă.

S-a considerat că restrângerile dreptului de proprietate nu suprimă dreptul de proprietate, de aceea numai pierderea bunului se indemnizează, nu și privarea parțială de dreptul de a se servi. Astfel dreptul de proprietate se armonizează cu caracterul social al statului și a îmbrăcat un caracter patrimonial, deci, apreciabil

în bani.

În statele europene în care este realizată concepția statului social se pune chestiunea indemnizării victimelor unor calamități naturale, a actelor de terorism prin instituirea unor fonduri de garanție ce permit indemnizarea victimelor în cazul insolvabilității autorului pagubei ori a unui autor necunoscut sau negăsit [11].

Constituția nu numai se află în vârful ierarhiei normelor juridice, în vârful „piramidei" care se cheamă drept, dar și este sursa lor de referință, așa cum a concretizat Consiliul Constituțional francez, că „Legea nu exprimă voința generală, decât în respectul Constituției".

Afirmarea controlului de constituționalitate și activitatea judecătorilor în aplicarea directă a Constituției și a Convenției Europene pot modifica substanțial cultura și conștiința juridică. Sintagma „Drepturile fundamentale" a devenit o formulă magică, ce alimentează toate speranțele și stimulează revendicările.

Pentru a ne face impresie asupra impactului drepturilor fundamentale asupra conștiinței și culturii noastre juridice trebuie să cunoaștem moștenirea noastră socialistă, mai ales ideologică care menținea un fals - cel despre egalitatea materială a persoanelor, dar care a pătruns adânc în mintea oamenilor datorită metodelor ideologiei comuniste și a politicii de stat.

Cele mai consacrate drepturi anterior, în regimul comunist erau anume drepturile social-economice: dreptul la muncă, la învățătură, la ocrotirea sănătății, la odihnă.

Fiind consacrate constituțional, aceste drepturi nu erau nici într-un fel angajate în demersul jurisprudențial, nici ca obiect de sesizare a instanțelor judecătorești și cu atât mai mult al soluțiilor jurisprudențiale (excepție reprezentau litigiile privind concedierea ilegală de la muncă). Astăzi, când s-a renunțat la practica veche, legislația din statele postsocialiste a receptat cele mai avansate formule constituționale și legislative, dar marea dificultate persistă: cum de realizat procesul de aplicare a dreptului astfel încât intervenția judecătorului să fie în măsură a face ca drepturile consacrate constituțional să aibă o existență efectivă.

Împrejurările în care are loc intervenția judecătorului sunt relevante pentru obiect, conținut și întinderea dreptului. Este consacrată teza că sancțiunea jurisdicțională a drepturilor economice și sociale sunt într-o mare măsură tributare locului statului în societate și în sectorul economic și întinderea intervenționalismului său în afara câmpului tradițional dictat de atribuțiile de guvernare.

Autorul francez J.-M. Breton a examinat drepturile economice și sociale în conexiune cu serviciul public și le-a pus în legătură cu economia de piață. Autorul consideră că, concepția extensivă și tot mai diversificată a serviciului public ce a fost acreditată și progresiv consacrată de un secol deja de judecătorul francez se opune în acest sens la apropierea minimalistă ce așteaptă a impune construcția spațiului economic european prin intermediul dreptului european originar și derivat [12].

Perceperea drepturilor economice și sociale în funcție de sistemul politico-economic de referință este de natură maximală, dacă statul intervine pe larg în economie sau intervenția sa este minimală, dacă nu vrea să intre în conflict cu principiul libertății de a întreprinde, nici să reevalueze spațiul lăsat întreprinzătorilor privați.

Aprecierea valorii drepturilor social-economice și deci a necesității garantării și sancționării încălcărilor inclusiv prin judecată, nu va face abstracție de dinamica diacronică și legitimitatea funcțională, raportată la orientările unei politici de stat și parametrii unui context social particular.

J.-M. Breton consideră că trebuie distins între drepturi individuale și colective, cele ale individului, *intuitu personae*, și cele ale întreprinderii *es-qualite*, adică acele drepturi ce nu se pot exercita decât prin suport instituțional de tip societal. Punând în relație, pe de o parte, drepturile economice și sociale și pe de alta - economia de piață, autorul consideră că viziunea liberală ce stă la baza proiectului comunitar european nu poate decât să suscite o viziune extensivă a protecției drepturilor economice în numele liberei întreprinderi și concurenței, caracteristice economiei de piață și asta diluiază serviciul public de esență „Duguit" [13].

Contrapartida rezidă în a valoriza corelativ acoperirea socială în numele coerenței și intensificării solidarității și aici judecătorul în procesul de contencios administrativ poate juca un rol de contragreutate. Libertatea de a întreprinde, libertatea concurenței pot intra în conflict cu interesele economice și drepturile sociale ale indivizilor și grupurilor, pe care Statul, dimpotrivă, tinde să le protejeze în numele coeziunii și solidarității sociale.

Întinderea nu este indiferentă în perspectiva globală a drepturilor fundamentale și în afara acestora de o viziune de ansamblu a relațiilor dintre administrați și administrație, ce prin definiție este purtătoare de o dimensiune politică, ideologică și axiologică în servicul cărora se află judecătorul. Validarea întinderii intervenției judecătorului în contencios administrativ trebuie cercetată în această optică - de a servi Statul, dar și cetățeanul prin controlul administrației.

Relativitatea acestor drepturi demonstrează că ele nu pot fi puse în afara circumstanțelor particulare de timp și loc. Aprecierea valorii lor și deci a necesității garantării și sancționării încălcărilor inclusiv prin justiție, (și prin cea constituțională de asemenea), nu va face abstracție de dinamica diacronică și legitimitatea funcțională, raportată la orientările unei politici de stat și parametrii unui context social particular.

Curtea Constituțională a Republicii Moldova s-a pronunțat în repetate rânduri referitor la drepturile sociale și economice. În cadrul acestei activități Curtea a recurs la metode și tehnici variate de interpretare, indiferente dacă aceasta viza direct interpretarea unor norme legislative în sensul stabilirii compatibilității sau incompatibilității cu Constituția ori erau atacate în legătură cu ridicarea excepției de neconstituționalitate. Interpretarea normelor juridice este o activitate frecventă, fiindcă este necesară stabilirea sensului reglementărilor juridice, concomitent și stabilirea compatibilității a unei stări de fapt cu una prevăzută de drept.

Pe primul loc, după numărul sesizărilor, este dreptul de proprietate, cu examinarea căruia Curtea a fost sesizată de 30 ori. Curtea chiar la începutul activității sale a fost pusă în situația de a defini conținutul dreptului de proprietate și în acest sens a arătat inițial atributele dreptului de proprietate (posesie, folosință, dispoziție), subiecții dreptului de proprietate. Așa, de exemplu, Curtea a stabilit că folosirea locuințelor de serviciu se află în strânsă legătură cu existența raporturilor de muncă între angajați și proprietarii acestor locuințe și durează atât timp cât există relațiile de muncă, astfel încât locuințele de serviciu nu constituie un „bun actual", adică un bun aflat în patrimoniul angajatului [14].

Pentru a califica noțiunea de «bun» Curtea Constituțională a apelat la jurisprudența CtEDO care a statuat cu valoare de principiu că această noțiune din art.1 al Protocolului nr.1 al CEDO nu se limitează doar la la bunuri corporale, și și la alte drepturi si interese materializate prin active și cuprinde bunuri mobile, imobile, alte drepturi reale, dar și speranța legitimă de a obține un avantaj patrimonial [15].

În această ordine de idei Curtea a constatat că dreptul acționarului de a primi dividende, care rezultă din deținerea acțiunilor în cadrul societății, cade sub incidența normelor ce ocrotesc dreptul de proprietate, cuprinse în articolele 9, 46 și 127 din Constituție și articolul 1 din Protocolul nr.1 la Convenția Europeană, deoarece acest drept, în esența sa, este unul patrimonial, cu valoare economică, titularul acestuia având posibilitatea de a obține venituri [16].

Curtea s-a pronunțat și asupra imposibilității exproprierii în cazul

construirii instalațiilor și rețelelor publice de alimentare cu apă și de canalizare, situate pe teren public, arătând că este dreptul legislatorului de a reglementa modul de utilizare a acestora. În același timp, Curtea a subliniat că orice reglementare nu poate afecta în substanță dreptul persoanei de a dispune de bunurile sale. De aceea Curtea a constatat că norma contestată (art. 19 alin.(4) din Legea serviciului public de alimentare cu apă și de canalizare, conform căreia la finalizarea lucrărilor de construcție, instalațiile și rețelele publice de alimentare cu apă și de canalizare, situate pe teren public, construite de persoane fizice și/sau de persoane juridice, precum și cele construite până la intrarea în vigoare a acestei legi, indiferent de sursa de finanțare, se transmit gratuit la balanța autorității administrației publice locale sau direct operatorului în conformitate cu decizia consiliului local, consfințește de fapt o expropriere fără a fi stabilită o dreaptă și prealabilă despăgubire a proprietarului sau titularului de alte drepturi reale asupra rețelelor de alimentare cu apă, încălcând astfel Constituția [17].

Referitor la speranța legitimă CtEDO a utilizat această noțiune pentru prima dată în 1991 în decizia Pine Valley Developments și a formulat-o într-un sens general, nespecificând condițiile care trebuie întrunite pentru ca un reclamant să poată pretinde că are o speranță legitimă de a obține un bun.

Jurisprudența decisivă în reglementarea noțiunii de speranță legitimă de a obține un bun a intervenit însă de-abia prin cauza Kopecky contra Slovaciei in 7 ianuarie 2003. Prin această hotărâre, Curtea a arătat că deși articolul 1 al Protocolului 1 trebuie să vizeze un drept de proprietate actual, cât timp Convenția nu garantează dreptul de a obține proprietatea unui bun, prin excepție Convenția garantează speranța legitimă de a obține un bun ori o creanță certă cu valoare patrimonială. Hotărârea menționată a fost atât o hotărâre de clarificare a acestei noțiuni, cât și o hotărâre de sinteză, în sensul că spre deosebire de cauzele anterioare unde reclamanții nu îndeplineau condițiile necesare pentru restituire, nu se poate spune că aceștia aveau un drept de proprietate mai puțin important ca efect al consecințelor pe care le-au suportat datorită faptului că s-au întemeiat pe acte juridice, adică consfințește necesitatea existenței unei baze în dreptul intern, acesta reprezentând criteriul decisiv pentru constatarea existenței unei speranțe legitime. Prin hotărâre se restrânge raza de aplicare a articolului 1 al Protocolului 1, dându-se autorităților naționale o largă marjă de a aprecia din perspectiva dreptului intern care justifică o speranță legitimă de a obține un bun. În acest sens este relevantă hotărârea CtEDo din 16 iunie 2015 în cauza Lebedinschi contra Republicii Moldova [18].

În altă situație, Curtea Constituțională a reținut că în cazurile în care există

contracte de depozite bancare între clienți și băncile comerciale se poate vorbi despre așteptarea legitimă a acestor persoane la respectarea dreptului lor de proprietate [19].

Sesizările în cazul dreptului de proprietate sunt urmate îndeaproape de cele cu privire la dreptul la asistență și protecție socială – 27 de sesizări. Nu cu mult rămâne în urmă dreptul la muncă, Curtea a examinat diverse aspecte ale acestuia de 22 ori. Curtea a constatat că respingerea unor candidați ca urmare a desfășurării unui concurs a cărui susținere depinde de rezultatul testului poligraf reprezintă o ingerință în dreptul persoanelor la administrare și în dreptul lor la muncă, garantate de articolele 39 și 43 din Constituție [20].

Referitor la reglementările privind suspendarea raporturilor de serviciu cu funcționarul public, în cazul recunoașterii în calitate de bănuit sau emiterii în privința acestuia a ordonanței de punere sub învinuire, Curtea a observat că măsura are ca scop, printre altele, protejarea prestigiului profesiei ori a funcției exercitate, textul legal neimpunând alte condiții precum ar fi săvârșirea de infracțiuni incompatibile cu funcția deținută, Curtea a observat că restrângerea dreptului la muncă prin suspendarea raporturilor de serviciu este aplicată pentru salvgardarea „altui drept", în particular protejarea instituției și a prestigiului profesiei. Hotărârea Curții Constituționale nr.6 din 03.03.2016 privind excepția de neconstituționalitate a articolului 53 lit. c) din Legea nr.158-XVI din 4 iulie 2008 cu privire la funcția publică și statutul funcționarului public și articolului 76 lit. g) din Codul muncii (suspendarea raporturilor de serviciu) a arătat că datorită naturii și specificului acestei măsuri, din moment ce legiuitorul consideră necesară prin considerarea anumitor raționamente suspendarea contractului de muncă sau a raporturilor de serviciu, prin ea însăși această măsură nu contravine dreptului la muncă. Constituția nu interzice suspendarea raporturilor de muncă, cu condiția însă ca aceasta să fie însoțită de garanții și să respecte principiul proporționalității [21].

Prin interpretările pe care le realizează Curtea, se urmărește asigurarea unui echilibru între interesele salariaților, pe de o parte, și interesele angajatorilor, pe de altă parte, care poate avea loc în funcție de nivelul de colaborare între aceștia în calitate de parteneri sociali [22]. Însă din conținutul normei contestate rezultă că mecanismul colaborării în procedura de concediere lipsește, fiind favorizate în special interesele salariaților, pentru că sindicatul areun drept de veto absolut, când i se solicită acordulla concedierea unui angajat, membru al sindicatului. Astfel, chestiunea concedierii salariatului din start nu putea face obiectul unei dezbateri între angajator și organul sindical [23].

În schimb, poziția Curții Constituționale cu privire la dreptul la grevă a fost solicitat doar o singură dată – în legătură cu limitarea dreptului la grevă pentru unele categorii de angajați prin hotărârea nr.656 a Guvernului din 11 iunie 2004 cu privire la aprobarea Nomenclatorul unităților, sectoarelor și serviciilor, ai căror angajați nu pot participa la grevă. Curtea a constatat că în timp ce art. 369 alin. (2) lit. e) din Codul muncii stabilește că nu pot participa la grevă doar persoanele cu funcție de răspundere din autoritățile publice, prin hotărârea Guvernului se interzice participarea la grevă a tuturor salariaților din cadrul Parlamentului, Cancelariei de Stat și Președinției. Pentru a asigura constituționalitatea acestei prevederi, Curtea a apelat la interpretarea neutralizantă, care declară constituțională o prevedere doar în măsura în care i se acordă o anumită semnificație, astfel Curtea a menționat că textul „toți salariații" de la pozițiile 2, 3 și 4 urmează a fi interpretat în sensul în care vizează doar persoanele cu funcție de răspundere din autoritățile publice centrale [24]. Desigur, în acest caz s-a ținut cont și de ierarhia actelor normativ-juridice, dar în primul rând, s-a urmărit aprecierea compatibilității sau incompatibilității normei respective cu Constituția.

Destul de straniu este faptul că, în timp ce avem atâtea probleme ecologice, sesizările cu privire la dreptul la un mediu ambiant sănătos au fost puține, numai 3 și acelea până în anul 2000, ulterior acestui an alte hotărâri vizând subiectul respectiv nu au mai fost.

Drepturile consfințite la articolele 47, 49 și 50 din Constituție, în virtutea cărora maternitatea beneficiază de o protecție specială din partea statului au reprezentat și ele motiv de sesizare a Curții Constituționale [25]. Pentru a beneficia de asigurările sociale prevăzute de lege, persoana trebuie să participe la sistemul public de asigurări sociale și să contribuie la fondul de asigurări sociale pentru a beneficia de pensia minimă pentru limită de vârstă (stagiul de cotizare) întreprinzătorii individuali, avocații, notarii publici, executorii judecătorești și mediatorii care au obținut dreptul de a desfășura activitate în modul stabilit de lege, indiferent de forma juridică de organizare, sunt obligați să vireze la bugetul asigurărilor sociale de stat 5748 de lei anual pentru asigurarea individuală (tariful contribuției de asigurări sociale de stat obligatorii) [26].

Dreptul la învățătură ca drept fundamental are ca obiectiv dezvoltarea personalității umane, a talentelor și a capacităților ei mentale și fizice îndrumând atât copiii, cât și adulții să-și realizeze pe deplin potențialul său, iar pe copii să-i pregătească pentru o viață demnă, având în vedere condițiile de dezvoltare a societății, și nemijlocit în spiritul păcii, egalității genurilor a fost în atenția Curții

Constituționale de 12 de ori pe parcursul întregii sale activități. Curtea a declarat că dreptul la învățătură constituie unul dintre cele mai importante drepturi sociale ale omului. Acest drept creează premisele necesare pentru afirmarea plenară a personalității și a demnității umane, precum și pentru dezvoltarea întregii societăți. De nivelul potențialului intelectual al persoanei depinde nu numai promovarea persoanei pe scara socială și statutul ei social, dar și progresul societății în ansamblu, evoluția vieții economice, sociale și culturale.

În hotărârea nr.26 din 19 septembrie 2013 Curtea s-a pronunțat asupra constituționalității pct. 16 din Regulamentul privind organizarea și desfășurarea doctoratului și postdoctoratului, aprobat prin Hotărârea Guvernului nr. 173 din 18 februarie 2008, și a unor prevederi din pct. 4 al Hotărârii Guvernului nr. 962 din 5 august 2003 privind asigurarea funcționării Academiei de Administrare Publică pe lângă Președintele Republicii Moldova care vizau limita de vârstă pentru solicitanții studiilor de masterat (45 de ani) și doctorat (35 de ani), arătând că aceste dispoziții sunt neconstituționale, afectând și angajamentul «Învățarea pe tot parcursul vieții» asumat în Acordul de asociere cu Uniunea Europeană. Curtea a fost sesizată și pentru controlul constituționalității prevederilor cu privire la limita de vârstă a conducătorului de doctorat (65 de ani) și a condiției ca acesta să-și desfășoare activitatea de bază în cadrul uneia dintre instituțiile organizatoare a școlii doctorale" din pct. 25 și a prevederilor pct. 58 din Regulamentul privind organizarea studiilor superioare de doctorat, ciclul III, aprobat prin Hotărârea Guvernului nr. 1007 din 10 decembrie 2014, ambele aceste prevederi fiind declarate neconstituționale [27].

Sesizările care s-au referit la gratuitatea studiilor, sunt explicabile, având în vedere că sub regimul sovietic studiile erau gratuite la toate treptele, dar numărul celor admiși era strict plafonat. După cum a relatat Curtea, gratuitatea studiilor nu este un drept absolut, și poate fi garantat doar la anumite trepte ale învățământului, după cum nici parcurgerea tuturor acestor trepte nu este obligatorie. Curtea a fost sesizată și în legătură cu dreptul la autonomie a universităților, în legătură cu care a stabilit că art. 35 alin. (6) al Constituției Republicii Moldova stipulează că instituțiile de învățământ superior beneficiază de dreptul la autonomie, principiul respectiv constituind o garanție a libertății organizării învățământului superior și o excepție de la prevederile alin. (5) ale aceluiași articol constituțional. Autonomia privește instituțiile de învățământ superior de stat, deoarece învățământul privat este autonom. Astfel, Constituția RM permite instituțiilor de învățământ superior să aprobe și să aplice norme proprii, să-și aleagă conducerea, să-și stabilească programele de învățământ și să se bucure de o autonomie financiară destul de vastă. Deși le oferă o autonomie largă, statul se poate implica totuși în organizarea

și activitatea instituțiilor de învățământ, obligându-le să respecte și să realizeze plenar principiile învățământului (accesibilitate, adaptivitate, creativitate, diversitate, democratizare, deschidere și flexibilitate) și standardele educaționale de stat [28].

Ultima hotărâre, cea mai recentă cronologic fiind Hotărârea nr.26 din 2018, a vizat dreptul la învățătură a copiilor nevaccinați. Răspunzând negativ la întrebarea dacă neadmiterea în colectivități, inclusiv școlare, a copiilor nevaccinați nu le afectează acestora dreptul la învățătură, Curtea a emis iarăși o hotărâre neutralizantă [29], arătând că se recunosc constituționale prevederile articolului 52 alin. (6) din Legea privind supravegherea de stat a sănătății publice, în măsura în care nu le sunt aplicabile copiilor în privința cărora există contraindicații medicale argumentate și documentate vis-a-vis de vaccinare.

Curtea s-a pronunțat cu privire la dreptul la ocrotirea sănătății numai de 3 ori, ultima (cronologic) fiind cea din 2018 [29]. Deși dreptul la ocrotirea sănătății în Republica Moldova este un drept fundamental al omului și statul veghează ca să fie create condiții de viață și de muncă, să i se garanteze o asistență medicală calificată în conformitate cu exigențele medicinei moderne, numărul mic de sesizări încă se diminuiază cu trecerea timpului, dacă examinăm sesizările respective. În acest context, Curtea Constituțională a fost sesizată asupra legii ocrotirii sănătății, art.2 lit.i/ și art.11 alin.(1),lit.a/ din Legea cu privire la asigurarea obligatorie de asistență socială, pentru a verifica, dacă acele articole nu limitează dreptul persoanei la libera alegere a medicului și a instituției de asistență medicală. Curtea a menționat că legea este constituțională, are un caracter permisiv și că ea nu îngrădește dreptul persoanei la asistență medicală ce include și dreptul de a alege sau de a schimba medicul și instituția medico-sanitară, precum și dreptul de a primi asistență medicală de calitate [30].

În cauza penală intentată pentru vătămarea corporală gravă a unei paciente în rezultatul intervenției chirurgicale a unui medic avocatul a cerut ridicarea excepției de neconstituționalitate a art.213 Cod penal sub motivul că regulile și metodele de acordare a asistenței medicale la încălcarea cărora se referă prevederile articolului 213 din Codul penal nu corespund cerințelor de accesibilitate și previzibilitate a legii, deoarece acestea nu sunt reglementate printr-un act normativ, ci sunt prevăzute de protocoale instituționale sau de ghiduri adoptate de către Ministerul Sănătății, care au un caracter de recomandare. Astfel, autorul excepției considera că aplicarea textului de lege criticat prin raportare la anumite acte de recomandare, care, independent de autoritatea lor științifică, poate conduce la arbitrar, încălcându-se astfel principiul legalității. Curtea a explicat

că, deşi protocoalele instituţionale, ghidurile, standardele medicale şi alte acte sunt necesare pentru a se stabili care reguli şi metode de acordare a asistenţei medicale au fost încălcate, încălcările, în sensul articolului 213 din Codul penal, nu se stabilesc de către procuror sau de către instanţa de judecată prin identificarea şi aplicarea directă a regulilor şi metodelor stabilite de Ministerul Sănătăţii, deoarece ei nu dispun de cunoştinţe medicale şi nici nu pot aprecia acţiunile medicului sau ale altui lucrător medical fără consultanţa unui expert. Prin urmare, Curtea a reţinut că în cazul de faţă nu este atât de importantă forma de reglementare a regulilor şi metodelor de acordare a asistenţei medicale, pe cât expertiza oferită cu privire la încălcările invocate [31].

În contextul pandemiei Curtea a fost sesizată în privinţa nu atât a dreptului la sănătate, cât în special, al atribuţiilor Comisiei de Situaţii Excepţionale şi la dreptul la individualizare a pedepsei în cazul contravenţiei de nerespectarea măsurilor de profilaxie, prevenire şi/sau combatere a bolilor epidemice, dacă aceasta a pus în pericol sănătatea publică. Pentru contravenţia respectivă norma contestată prevedea amendă de la 450 până la 500 unităţi convenţionale pentru persoana fizică. Curtea a decis că nu doar pedeapsa fixă stabilită de către legislator, dar şi diferenţa relativ mică dintre limita minimă şi maximă a sancţiunii sunt de natură să afecteze în funcţie de fapta prejudiciabilă şi de multitudinea modalităţilor de fapt de comitere a acesteia, dreptul la un proces echitabil, prin restrângerea competenţei instanţei de judecată de a exercita un control de jurisdicţie deplină în privinţa individualizării şi oportunităţii sancţiunii contravenţionale [32]. În continuare Curtea Constituţională a determinat un reper de principiu pentru judecători: până la intervenţia legiuitorului judecătorii se vor conduce de art. 34 alin. (2) din Codul contravenţional care stabileşte limita minimă a amenzii (o unitate convenţională) şi până la 500 unităţi convenţionale, prevăzute de art. 76^1 alin. (1) al Codului contravenţional în caz de necesitatea stabilirii sancţiunii contravenţionale pentru o persoană fizică care nu a respectat măsurile de profilaxie, prevenire şi/sau combatere a bolilor epidemice, urmând ca pedeapsa să fie individualizată în funcţiile de circumstanţele concrete ale cazului. În acest caz Curtea ca şi cum a creat un vid legislativ, iar apoi a dat soluţia pentru depăşirea lui. Se poate observa că acest articol 76^1 alin. (1) a fost adoptat la 12 martie 2020 în contextul pandemiei şi legiuitorul nu a mai intervenit asupra lui. Soluţia propusă de Curtea Constituţională avansează în direcţia justă, căci pune fundamentul soluţionării controverselor în spiritul democratic al respectului Constituţiei, nesacrificarea principiilor protecţiei drepturilor omului şi tot odată al respectului supremaţiei Consituţiei şi al aprecierii discreţionare a legiuitorului.

Interpretând dreptul la asistenţă socială, Curtea a menţionat principiul

solidarității ca fiind acel principiu ce constituie fundamentul organizării și funcționării sistemului asigurărilor sociale de sănătate. Astfel, datorită solidarității celor care contribuie, acest sistem își poate realiza obiectivul principal, de a asigura un minim gratuit de asistență medicală pentru populație, inclusiv pentru acele persoane care se află în imposibilitatea de a contribui la constituirea fondurilor de asigurări medicale [33].

Într-o oarecare măsură tangențial dreptului la ocrotirea sănătății, dar mai mult vizând dreptul de proprietate, s-au pus în fața Curții Constituționale probleme care au fost în legătură cu întrebarea, dacă instituirea Companiei Naționale de Asigurări în Medicină - organizație de stat, autonomă, nonprofit - nu constituie o monopolizare a acestui domeniu de către stat, care astfel discriminează agenții economici în funcție de forma de proprietate.

Curtea Constituțională a răspuns negativ la această întrebare, explicând că aceasta este o măsură de protecție orientată spre asigurarea de către stat a dreptului cetățenilor la ocrotirea sănătății și că statul ar putea să autorizeze, în condițiile legii, persoane juridice private cu prerogative de putere publică cu dreptul de a activa în domeniul asigurărilor medicale obligatorii sau facultative cu condiția ca administrația publică să controleze modul de realizare a prerogativelor acordate [34].

În hotărârile sale Curtea Constituțională a dat trimiteri în mod frecvent la jurisprudența CtEDO. Judecătorii se îndreaptă tot mai mult și privirea lor este ațintită spre Convenția Europeană a Drepturilor Omului. Avocații și reclamanții mai degrabă invocă CEDO, decât Constituția țării. În astfel de condiții este necesar ca judecătorul constituțional să procedeze în așa fel, încât textele constituționale să fie utilizabile, căci din cartă politică Constituția devine tot mai mult un text juridic invocat de orice membru sau corp social, aici calitatea de membru o înțelegem în sensul că este destinatarul Constituției. În mod sigur, în activitatea de aplicare a dreptului este necesară uniformizarea interpretărilor, atunci când și judecătorii ordinari interpretează CEDO. Dar raporturile între judecătorii constituționali și cei ordinari trebuie să fie fondate pe încredere reciprocă și cunoaștere a jurisprudenței, pe sentimentul ferm de a urma linia dreptății. Deci, interpretările organului de control al constituționalității au un rol esențial în difuzarea valorilor constituționale în toate ramurile dreptului, iar aceasta, la rândul său, are o importanță crucială pentru protecția drepturilor omului.

În statul de drept trebuie să existe tendința spre o armonizare a ramurilor dreptului, și pornind de la principii comune ordinea juridică se unifică în jurul Constituției grație Curții Constituționale și CtEDO. Propagarea valorilor

constituționale conduce la o mișcare, posibil aparent parțială, haotică, conflictuală, dar judecătorul trebuie să caute atracțiile și interacțiunile reciproce. În aceste căutări necesare și permanente ale judecătorului constituțional tehnica deciziilor interpretative poate contribui efectiv la constituționalizarea ramurilor dreptului, iar prin aceasta, implicit și la protecția eficientă a drepturilor omului, inclusiv a drepturilor social-economice.

Referințe bibliografice:

1. Disponibil: https://rm.coe.int/168047e170
2. Общая теория прав человека. Отв. ред. Е. А. Лукашева. М., 1996. С. 159.
3. Папаян Р. Характер взаимосвязи определений государства как „Социальное" и „демократическое". În: Justitia consituțională. nr.4, 2008, p.49-52, p.52.
4. Лукашева Е. Права человека и процессы трансформации в современном мире. Disponibil: https://cyberleninka.ru/article/n/prava-cheloveka-i-protsessy-transformatsii-v-sovremennom-mire
5. Гордон Л. А. Социально-экономические права: содержание, особенности, значение для России. www.ecsocman.edu.ru
6. Алексеева Т.А. Роулс и его теория справедливости. // Вопросы философии 1994, nr. 4, с.2.
7. Ibidem, p.30.
8. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr.19 din 10.06.1997.
9. Mihai Gh. Fundamentele dreptului. vol.IV. Dreptul subiectiv. Izvoare ale drepturilor subiective. București: Ed. All Beck, 2005, p.64- 65.
10. Disponibil:https://fr.wikisource.org/wiki/%C5%92uvres_de_Robespierre/Sur_la_propri%C3%A9t%C3%A9._Projet_de_d%C3%A9claration_des_droits_de_l%E2%80%99homme_et_du_citoyen. F. Luchaire, Les fondements constitutionnels du droit civil // Revue trimestrille du droit civil, 1982, p. 265.
11. Frangi M. Constitution et droit privé. Paris: Presses Universitaires d Aix-Marseille, Economica, 1992, p. 207.
12. Breton J.-M., Les juges de l' administration et les droits economiques et sociaux dans la pratique francaise În: Le juge de l'administration et les droits fondamentaux dans l'espace francophone. Bruxelles: Bruylant, (s.a.), p. 507.

13. Ibidem, p. 509.

14. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 15 din 17.05.2016 . Cuantificarea acestor date a fost realizată pe baza informațiilor de pe site-ul oficial al Curții Constituționale – www.constcourt.md astfel încât marja de eroare este una obișnuită pentru eroarea umană.

15. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 11/2016.

16. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr.17 din 19.06.2015 .

17. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 30 din 01.11.2016

18. Disponibil: https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-5109849-6300100%22]}

19. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 11 din 11.05.2016.

20. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 6/2018.

21. Ibidem.

22. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr.34/2017.

23. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 34/2017.

24. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr 30/2017.

25. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 20/2017.

26. Decizia Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 55/2017.

27. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 14/2015.

28. Hotărârea Curții Constituționale nr. 63 din 23 noiembrie 1999.

29. Deciziile neutralizante sunt acele decizii ce declară constituțională o anumită prevedere a legii doar în măsura în care i se conferă o anumită semnificație, toate celelalte semnificații sunt neutralizate – Pentru detalii: Elena Aramă. Repere metodologice pentru studierea şi aplicarea dreptului, Chișinău, 2009, p.31-33.

30. Decizia Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 44/2018.

31. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr.28 din 14.12.2004.

32. Decizia Curții Constituționale a Republicii Moldova nr.44 din 14.05.2018

33. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr.18 din 30 iunie 2020

34. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 18 din 19.06.2015.

35. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr.2 din 28.01.1999.